

С.Л.Юсов*

НАУКОВА Й ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В.ГОЛОБУЦЬКОГО В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті на основі нових джерел розкрито перипетії біографії видатного українського історика В.О.Голобуцького в 1940-х рр. Значну увагу приділено ролі соціокультурних чинників, у тому числі зі сфери повсякденності, у житті й науковій діяльності вченого в зазначений період.

Чільне місце в історіографічному процесі займають його безпосередні творці, історики-фахівці, які є продуцентами й, здебільшого, поширювачами історичних знань. Вивчення їх біографій – пріоритетний напрям сучасних студій у галузі історії історичної науки, оскільки через призму їх життя реконструкція історіографічних реалій відбувається “без зайвих спрочень і узагальнень”¹. Дослідження біографії певного вченого найбільше наближає історіографа до реалізації одного з головних завдань дослідницького пошуку – показу взаємодії об’єктивних (наукових і соціокультурних) і суб’єктивних чинників у розвитку історичної науки. Не є винятком і вивчення біографії Володимира Олексійовича Голобуцького – відомого вітчизняного фахівця з проблематики козаччини та соціально-економічної історії України.

В одній із ювілейних статей з нагоди 100-ліття з дня народження В. Голобуцького була подана коротка характеристика цієї постаті: “Енциклопедичність знань, широта поглядів, багатогранність духовності, надзвичайна чесність і життєстійкість визначили велику гуманістичну місію його творчості, породили неповторність таланту як ученого, що прагнув об’єктивно досліджувати минуле свого народу”². Додамо, що важливим для характеристики вченого є ще такий момент – він був природженим педагогом-наставником і поширювачем історичних знань, мав хист блискучого лектора.

Предметом нашої студії є наукова й педагогічна діяльність В. Голобуцького в евакуації під час Великої Вітчизняної війни та в повоєнні роки. Це період життя в Казані й Чернівцях (1943–1949 рр.). Етап, виокремлений у житті й науковій діяльності вченого, характеризується його науковою та педагогічною роботою на посаді завідувача кафедри історії СРСР у Казанському та Чернівецькому держуніверситетах (в останньому він навіть був деякий час деканом історичного факультету) та такими подіями, як підготовка й захист докторської дисертації в Ленінградському держуніверситеті; публікація перших наукових праць у фахових союзних часописах.

Зазначений період наукової й педагогічної діяльності В. Голобуцького, як, власне, і вся його біографія, а також наукова спадщина – до цього часу залишаються на маргінесі історіографічних студій. До 100-річчя з дня народження вченого вийшов біоісторіографічний нарис наукового співробітника Інституту історії України НАНУ (далі – ІУ) В. Горак³. Біографія вченого тут в основному подається за одним джерелом – спогадами самого В. Голобуцького, опублікованими в журналі “История СССР” у 1966 р.⁴ Сучасний історіограф також частково задіяв і одну з двох особових справ ученого, які зберігаються в Науковому архіві ІУ (далі – НА ІУ)⁵. Але щодо обраного нами періоду, то його В. Горак коротко передає за мемуарами В. Голобуцького. У 2004 р. в Дніпропетровську було перевидано монографію “Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.)” із передмовою В. Мороза. У ній названий історик лаконічно змалював основні віхи життя й творчості В. Голобуцького,

* Юсов Святослав Леонідович – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

користуючись згаданими спогадами⁶. Становленню В. Голобуцького як ученого присвячена наукова розвідка автора цих рядків⁷. Відзначимо, що дана студія є, деякою мірою, продовженням тієї розвідки. У 2003 р. (одна – в 2005 р.) також було опубліковано в періодиці низку ювілейних статей, здебільшого подібних⁸, де у двох–трьох фразах ішлося про життя В. Голобуцького в 1943–1949 рр.

Зауважимо, що створення наукової біографії вченого об'єктивно ускладнено тим, що особового архіву В. Голобуцького не існує. У різних відомчих архівах збереглося кілька справ історика⁹ та деякі інші документальні матеріали (наприклад, у НА ІУ міститься чимало справ, де можна віднайти різноманітну інформацію про наукову діяльність В. Голобуцького, зокрема – накази по інституту, рецензії вченого, стенограми засідань вченої ради ІУ, що на них виступав історик тощо). Указані джерела доповнюють інформацію мемуарів В. Голобуцького з приводу деяких нюансів його життя в евакуації, а особливо – щодо повоєнних років. Важливим джерелом є епістолярій. Утім, листи В. Голобуцького (а от листів до нього з-поміж матеріалів опрацьованих нами архівних фондів на сьогодні не знайдено) до колег чи друзів розпорошені по різних російських архівосховищах¹⁰ та, можливо, приватних архівах. Дуже цінними для реконструкції біографії вченого є його спогади, опубліковані 1966 р., оскільки тут подається найбільш повна й достовірна інформація (порівняно з іншими джерелами) про обраний нами період, хоча вона й займає лише дві сторінки¹¹. Окрім указаних джерел, у даній розвідці використано усні спогади молодшого сина історика – П. Голобуцького (філософа за фахом)¹², а також археолога й історика І. Винокура¹³.

Зрозуміло, що для вивчення наукового доробку В. Голобуцького найпершим джерелом є вже видані праці. Однак його наукова спадщина (попри те, що вона широко використовується в сучасних дослідженнях історії козащини) вивчена досить мало. У період, що розглядається, в історика вийшло дві наукових¹⁴, і дві – науково-популярних статті¹⁵. Обидві наукові розробки є першими працями вченого, опублікованими, за його власним виразом, “у великій пресі”¹⁶ (на сторінках фахової історичної періодики). Якщо друга з них (за часом оприлюднення) – “Социальные отношения в Задунайской Сечи” (1949 р.), – частково була предметом аналізу в працях одеського історика А. Бачинського¹⁷, то тему студії “Социальные отношения в Запорожье XVIII века” (1948 р.) ще ніхто спеціально не розглядав. Обидві статті, як і дві наступні публікації, що вийшли в 1952–1953 рр.¹⁸, складають певний цикл, присвячений аналізу соціально-економічних відносин на землях українських козацьких військ у 2-й половині XVIII – першій третині XIX ст. Однак розвідки 1952–1953 рр. не розглядати-мемо, оскільки вони написані в наступний період життя й наукової діяльності В. Голобуцького. Предметом нашого історіографічного розгляду також є докторська дисертація вченого (мається на увазі рукопис, захищений 1947 р., а не монографія, що вийшла лише в 1957 р.¹⁹).

Наукова й педагогічна діяльність В. Голобуцького в Казані та Чернівцях становлять особливий період у його житті, пов'язаний із війною і її наслідками. Війна призвела до евакуації вченого з Ленінграда до Казані, де він викладав у місцевому університеті та водночас готував докторську дисертацію. У результаті комуністичної політики підсилення кадрами, що мала на меті радянізацію західних регіонів України, чимало працівників науки та освіти зі Східної України та Росії направлялися саме сюди. Ось так В. Голобуцький і потрапив замість Києва, куди він мав намір переїхати для наукової роботи, у Чернівці. Тут він упродовж двох років викладав в університеті, після чого в 1949 р. отримав можливість переїхати до Києва – на роботу до ІУ. Тому є сенс об'єднати життя в Казані й Чернівцях в один період з двома етапами (казанським та чернівецьким), що припадають, таким чином, на воєнні та повоєнні роки.

Уродженець Чернігівської губернії, українець за походженням²⁰, В. Голобуцький через різні обставини здобув вищу освіту в Ростові-на-Дону²¹. Попрацювавши деякий час на педагогічній роботі в Грозному, на Північному Кавказі, і бажаючи присвятити своє життя історичній науці, у 1934 р. він вступив до аспірантури при Ленінградському педінституті ім. О.Герцена, де його науковим керівником став академік В. Греков²². Одночасно В. Голобуцький працював педагогом у школі для дорослих, а з січня 1935 р. – викладачем кафедри народів СРСР історичного факультету (заочний сектор) названого вузу²³. Закінчивши аспірантуру в 1937 р., ще до захисту дисертації, В. Голобуцький отримав розподіл у Краснодарський педінститут²⁴, де він сам навчався впродовж 1926/1927 навч. року до переведення в Ростовський університет і тоді ж познайомився з місцевим архівосховищем²⁵. У Краснодарі він упритул зайнявся архівними пошуками у фондах Краснодарського крайового архівного управління. Тут історик приступив до студювання теми, що повністю відповідала його науковим пріоритетам, – до соціальної історії козацтва. У 1940 р. науковця запрошували повернутися на роботу до Ленінградського педінституту ім. О.Герцена, але він виклопотав собі річну відпустку для завершення пошуків у Краснодарському архівосховищі²⁶. Зроблені тут виписки з архівних матеріалів склали основу його докторської дисертації та багатьох публікацій.

Із початком Великої Вітчизняної війни В. Голобуцький повернувся з Краснодару до Ленінграда й з вересня став викладати на кафедрі історії народів СРСР у педінституті ім. О.Герцена на посаді доцента²⁷. Учений зазнав усіх тягот життя блокадного міста: артобстріли та повітряні нальоти, голод і холод. В особистому листку з обліку кадрів від 27 січня 1949 р. В. Голобуцький указував: під час одного з обстрілів він був контужений (у голову й спину)²⁸. Загальні умови життя в блокадному місті стали причиною ослаблення організму В. Голобуцького, від чого він тоді (чи пізніше – уже в евакуації) захворів на малярію – надзвичайно важку хворобу з періодичними нападами. У спогадах В. Голобуцький згадує, що коли його, важко хворого, у 1942 р. перевозили в евакуацію до Татарської АРСР (точніше – спочатку до Кіровської області²⁹), йому вдалося вивезти з собою з блокадного міста лише валізу з власним архівом³⁰. У 1942–1943 рр. В. Голобуцький працював учителем педучилища та курсів із підготовки вчителів у с. Аксубаєво Аксубаєвського району зазначеної автономної республіки³¹. Про цей рік, окрім факту роботи у вказаних закладах, більше нічого не відомо.

Інші роки евакуації й перші повоєнні роки вчений провів у Казані. Необхідно відзначити, що вибір Казані був не випадковим, адже тут від початку війни перебувала його сім'я – дружина й двоє синів (Петро та Ігор). Вони тут знаходилися під опікою тестя, за фахом інженера, який працював заступником начальника якогось військово-промислового тресту, що займався будівельними роботами (у Казані цей трест будував аеродром). Спершу сім'я переїхала до с. Аксубаєво, але коли В. Голобуцький отримав запрошення на роботу в Казанський державний університет ім. В.Ульянова (Леніна), то вони всі разом повернулися до Казані. Про все це згадує П. Голобуцький. Отже, із літа 1943 р. В. Голобуцький починає працювати завідувачем кафедри історії СРСР названого університету. Спочатку він і його сім'я проживали разом із сім'єю тестя на вулиці Червона позиція, а десь восени 1944 р. отримали службову квартиру, що розміщалася в цокольному напівпідвальному приміщенні центрального корпусу на вулиці Чернишевського, 18. Як згадує П. Голобуцький, у ті роки були дуже суворі зими, але їхнє університетське помешкання, хоча воно було досить велике за площею й мало високу стелю (до 4-х метрів) було напрочуд теплим, адже за стіною знаходилася університетська кочегарка. Утім, суттєвою вадою службової квартири було те, що до неї потрапляло дуже мало світла з вулиці (В. Голобуцький страждав на сильну короткозорість).

У своїх споминах В. Голобуцький високо оцінює фаховий рівень колективу університету. На той час уже досить досвідчений педагог і здібний лектор В. Голобуцький посів гідне місце в університетському колективі, де, за його свідченням, збереглися чудові традиції дореволюційної вищої школи (В. Голобуцький, звичайно, з ідеологічних мотивів пише лише про “чудові традиції”, не закінчуючи думку, що вони йдуть із дореволюційних часів). Із контексту викладу історика можна припустити, що згадані традиції полягали в тому, що багато вчених вузу мали різноманітні наукові зацікавлення, котрі не замикалися на одній галузі науки, і прагнули до співдружності з представниками інших спеціальностей. Так, наприклад, як згадує В. Голобуцький, відомий математик професор М. Чеботарьов дуже цікавився історією Київської Русі, особливо проблемою походження давньоруської писемності. Він консультувався з істориками із цього приводу. З ініціативи М. Чеботарьова саме В. Голобуцький прочитав декілька лекцій для колег з інших факультетів із питань історії Київської Русі та інших проблем історії СРСР, що вважалися актуальними на той час³². Актуалізації історії Київської Русі в ці роки, для прикладу, сприяла велика увага громадськості до боротьби за визволення України і її столиці Києва, який був столицею й давньоруської держави. На теми історії та культури Київської Русі у воєнні роки вийшло багато наукових і науково-популярних праць радянських істориків (найбільше – в академіка Б. Грекова)³³. Так, скажімо, одна з них – монографія “Образование Древнерусского государства” лєнінградського історика В. Мавродіна – була присвячена воїнам Червоної армії, які на час написання монографії воювали за звільнення “давнього Києва”, і яких він порівнював із богатирями “землі Руської”³⁴.

Зрозуміло, що В. Голобуцький мав бути широко обізнаним із новітніми радянськими дослідженнями, у тому числі й з історії давньоруської мови та літератури, адже, в іншому випадку, він не зміг би зацікавити ерудованих колег із інших факультетів. Утім, що стосується історії Київської Русі, то вчителями В. Голобуцького в аспірантурі були визнані фахівці з цих питань – академік Б. Греков, професор М. Лавров, доцент (на той час) В. Мавродін³⁵ та ін. У своїх спогадах В. Голобуцький високо оцінював семінари з “Руської правди”, які для аспірантів проводив М. Лавров. Завдяки йому аспіранти були закохані в давньоруські писемні пам’ятники³⁶. В. Голобуцький не лише був заглиблений у специфічні проблеми козакознавства, а й цікавився широким колом наукових питань. Про це, до певної міри, свідчить його листування з істориком-слов’янознавцем В. Пічетою. Так, у листі В. Голобуцького від 1 серпня 1944 р. йдеться про те, що йому конче потрібна нова праця В. Пічети з історії Польщі. Слід відзначити, що для підготовки докторської дисертації В. Голобуцького гострої необхідності в новій праці В. Пічети не було. Зауважимо, що В. Пічета лише готував велике тритомне дослідження “Історія Польщі”, яке так і не вийшло у світ³⁷. У 1947 р. був опублікований тільки автореферат В. Пічети на 2-й том³⁸. Отже, інформація про те, що історик-слов’янознавець підготував “Історію Польщі”, досягла Казані й В. Голобуцький уже намагався її здобути.

Із листа до В. Пічети від 23 жовтня 1945 р. дізнаємося про те, що В. Голобуцький цікавився й етногенетичною проблематикою³⁹. У листі йдеться про монографію радянського славіста академіка АН СРСР М. Державіна “Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского”⁴⁰ (вийшла у світ наприкінці 1944 р. або на початку 1945 р.) і рецензію на неї В. Пічети⁴¹. На В. Голобуцького монографія справила “дуже гнітюче враження”, як і, власне, доповідь академіка “взимку 1940 р.”, що її випадково довелося прослухати козакознавцеві⁴². Відзначимо, що академік М. Державін був прихильником псевдонаукової глотогонічної теорії (яфетидології) відомого лінгвіста-сходознавця М. Марра, “нове вчення про мову” якого видавалося за

взірцево-марксистське й було офіційною догматичною системою радянської гуманітаристики впродовж 1930-х – 1940-х рр., поки в 1950 р. не було розкритиковане Й. Сталіним у циклі статей, що ввійшли до відомої книги вождя “Марксизм і питання мовознавства”. У концепції М. Марра важливе місце належало класовому принципу в побудові будь-якої культури. У нього він набув універсального значення, натомість етнічність виступала чимось дотичним і ефемерним. М. Марр стверджував, що генетично етнічних культур не існує, а є культура людства певних стадій соціально-економічного розвитку⁴³.

М. Державін, за характеристикою дослідника “марристської” проблематики В. Алпатова, належав до числа “найдрімучіших марристів”⁴⁴. Доповідь академіка, про яку згадує в листі В. Голобуцький, була виголошена на вечірньому засіданні березневої 1940 р. сесії Відділення історії й філософії АН СРСР і мала подібну до монографії назву – “Походження великоруського, українського та білоруського народів”⁴⁵. Якраз доповідь М. Державіна й склала основу його монографії. Обидві вони побудовані на засадах “нового вчення про мову” і є досить еклектичною компіляцією з праць інших дослідників (зокрема, видатного російського лінгвіста О. Шахматова) з проблематики етногонії східного слов’янства⁴⁶. Відзначимо лише, що предками “руського народу”, згідно з М. Державіним (і М. Марром), були кіммерійці, скіфи, сармати, що ніби-то стояли на доіндоєвропейській, “яфетичній” стадії розвитку⁴⁷.

Очевидно, що В. Голобуцький, як і В. Пічета, не сприймав цього псевдонаукового вчення, чим і пояснюється “гнітюче враження” українського історика. Розглянутий епізод указує на те, що й В. Голобуцький належав до числа тих добросесних науковців-гуманітаріїв, хто в роки панування “марризму” чинив йому прихований опір. Що, зрештою, і призвело до ідейної перемоги. Епістолярний обмін думками між В. Голобуцьким і В. Пічетою із цього приводу свідчить про певні опозиційні настрої серед науковців стосовно нав’язаного компартійним керівництвом марризму як “єдино вірного” вчення про глото- та етногенез. Безумовно, ця солідарна настроєвість підкріплювала в них відчуття правдивості своєї позиції в боротьбі за наукову істину, і водночас була ще одним елементом формування антимарристського інтелектуального простору.

Принагідно відзначимо, що обізнаність В. Голобуцького в царині давньоруської історії та його зацікавлення питаннями походження східнослов’янських народів мала свої наслідки під час дебатів із приводу доповіді К. Гуслистого “Походження української народності у світлі творів тов. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства””, яка була в центрі обговорення широкого кола науковців різних галузей науки в 1951 р., коли в ІУ відбулося розширене засідання вченої ради (були присутні близько 200 осіб) на зазначену тему⁴⁸. Одним із найбільш кваліфікованих серед виступів істориків, як на нашу думку, і був виступ В. Голобуцького⁴⁹. Проте, це – тема для іншої студії.

Зі скупой інформації, що міститься в спогадах істориків, які вчилися під час війни в Казанському університеті, можна скласти уявлення про лекторський стиль і майстерність В. Голобуцького. Г. Вульфсон і М. Маньков, що були студентами в той час, згадували в 1970-х рр. про В. Голобуцького: “Його лекції були дуже цікавими, читалися в неповторній своєрідній манері. Він блискуче прочитав нам спецкурс з історії України”⁵⁰. На жаль, у чому ж полягала неповторність і своєрідність лекційно-ораторської майстерності історика, не уточнюється. Г. Вульфсон і М. Маньков свідчать про те, що їхній педагог поширював знання з історії України. Імовірно, що читання спецкурсу було ініціативою В. Голобуцького. Утім, відзначимо, що в Казані під час війни знаходилося чимало евакуйованих із України або тих українців, які знаходилися тут із різних причин і раніше (унаслідок репресій, наприклад). Серед останніх слід назвати В. Отамановського – “доброго знайомого”, як його атестує В. Голобуцький в одно-

му з листів до В. Пичети⁵¹, а насправді – друга й колегу, як свідчить П. Голобуцький. Український політичний діяч, учасник бою під Крутами, учений-краєзнавець, дослідник історії українських середньовічних міст та історії медицини, знавець багатьох мов В. Отамановський був репресований у справі СВУ й після п'яти років ув'язнення в таборах суворого режиму відбував заслання в Казані, а згодом, із 1936 р., мешкав у столиці Татарської АРСР⁵². Із кінця 1930-х рр., та, імовірно, десь до 1945 р., він працював у бібліотеці Казанського університету, де й познайомився з В. Голобуцьким, на прохання якого забрав у В. Пичети в Москві один з екземплярів докторської дисертації історика-козакознавця й відвіз принагідно до Ленінградського університету в 1946 р.⁵³, а в наступному році дізнався у ВАК СРСР про терміни її затвердження⁵⁴. Відрядження В. Отамановського пояснювалися тим, що він захищав у 1946 р. в Московському університеті кандидатську дисертацію “Вінниця як тип українського міста Південного Правобережжя XIV–XVIII ст. Еволюція правового стану на фоні соціально-економічного розвитку Побужжя XIII–XVIII ст. і процесу утворення станів”⁵⁵. Як бачимо, В. Отамановський, як і В. Голобуцький, досліджував соціально-економічну проблематику історії України. Його докторська дисертація, присвячена розвитку міст Правобережної України XVII–XVIII ст., також розкривала соціально-економічні питання⁵⁶. Принагідно відзначимо, що В. Голобуцький був (як і В. Мавродін) опонентом на захисті докторської дисертації В. Отамановського, що відбувся в Ленінградському університеті 1955 р.⁵⁷ Але повернімося до Казані. Лекторську майстерність В. Голобуцький мав нагоду продемонструвати й під час лекційної роботи в частинах радянської армії, що розташовувалися в Татарській АРСР. Ця робота була оцінена військовим і партійним керівництвом як внесок у перемогу й 1945 р. вчений був нагороджений медаллю “За перемогу над фашистською Німеччиною”. А за роботу в блокадному Ленінграді його було нагороджено медаллю “За оборону Ленінграда” (теж 1945 р.)⁵⁸.

У бібліотеці Казанського університету В. Голобуцький завершив роботу над докторською дисертацією (в спогадах історик стверджував, що він підготував її як монографію)⁵⁹. На сторінках кореспонденції 1944–1945 рр. до В. Пичети В. Голобуцький нарікав на виснажливі напади малярії. Так, у першому листі (червень 1944 р.) науковець сподівався завершити дисертацію до осені поточного року (“якщо дозволить здоров'я”⁶⁰). А в посланні від 27 січня 1945 р. він планував завершити роботу навесні, але лише в тому разі, “якщо до кінця не замучить малярія”⁶¹. Зрештою, про “драматичні умови”, в яких писалася дисертація (малярія), ідеться в листі від 21 грудня 1945 р.⁶² Підтвердження тому, що умови, в яких готував дисертацію В. Голобуцький, були “виключно важкими”, знаходимо й в одному з листів історика до іншого російського вченого М. Тихомирова⁶³. Слід ще згадати про холод – узимку викладачі в аудиторіях читали лекції у верхньому одязі, шапках і рукавицях, писати було важко адже в чорнильницях замерзали чорнила⁶⁴. П. Голобуцький згадує, що морози тоді сягали –50°С!

Знання цих обставин допомагає усвідомити, за яких “драматичних воістину” (за словами В. Голобуцького) умов працював учений. Обставини, котрі ускладнювали його наукову діяльність, стали фактором затримки написання докторської дисертації, і є промовистою ілюстрацією значення й ролі соціокультурних чинників надзвичайного характеру (війна – контузія – малярія) в історіографічному процесі, їхнього впливу на інтелектуальну біографію історика. До цього додамо слабкий зір, що вкупі з недостатнім освітленням помешкання суттєво впливав на ефективність праці вченого.

Серед побутових факторів соціокультурного характеру відзначимо ще й дефіцит та незадовільну якість письмового паперу. Архівні матеріали, відкла-

дені у фондах багатьох учених, свідчать, що у воєнні роки історики писали свої праці на папері дуже низького ґатунку, якого ще й було обмаль⁶⁵. Так, у Казанському університеті студенти занотували лекції на старих плакатах⁶⁶. У першій епістолі до В. Пічети В. Голобуцький пояснював ситуацію із затримкою написання своєї першої наукової статті для “великої преси” (тобто такої, що повинна бути опублікована в союзному академічному фаховому часопису) під попередньою назвою “Запорізька сірома”, окрім малярії, тією обставиною, що йому бракувало банального паперу⁶⁷. Ба більше, навіть виготовлення мінімальної кількості машинописних копій докторської дисертації, у край необхідних для розсилки у кваліфікаційну комісію із захисту та провідну організацію, науковим опонентам і науковому консультантові, як виявляється з листів В. Голобуцького, через нестачу паперу становило велику проблему⁶⁸. Як свідчив В. Голобуцький, він мав разом тільки три копії дисертації, із них лише одну, котру більш-менш можна було читати й що її спочатку опрацьовував Б. Греков (вірогідно, його науковий консультант), а потім цей примірник одержав В. Пічета⁶⁹. Згодом В. Голобуцький просив В. Пічету знову передати цю копію в Ленінград, де він і мав захищатися, оскільки бракувало третього примірника⁷⁰. Наголосимо – було лише три машинописних копії дисертації, з яких лише одна “ясно” читалася! Тож брак паперу та його погана якість суттєво затримували захист дисертації, адже потрібен був час для її прочитання всіма причетними до захисту особами, а вони опановували ці три примірники по черзі (так, екземпляр, котрий читав В. Пічета, знаходився в нього приблизно з грудня 1945 р. по вересень 1946 р.).

Таким чином, дисертація, готова вже в травні 1945 р., не в останню чергу з названих вище причин захищалася аж 29 жовтня 1946 р.⁷¹ Іншими мотивами, як довідемося з листа, були тривалі пошуки опонентів⁷². Утім, у жовтні 1946 р. В. Голобуцький не захистився, оскільки не вдалося зібрати кворуму. Усі формальності були дотримані лише за три місяці (28 січня 1947 р.)⁷³, але затвердження ВАК СРСР відбулося аж за півтора року⁷⁴. Про “міністерську пучину”, де застрягла його дисертація, В. Голобуцький пише в останньому листі до В. Пічети й просить академіка зарадити в цій справі. Однак, дець через місяць після відправки цієї кореспонденції, життя В. Пічети обірвалося. За рік з аналогічним проханням В. Голобуцький звернувся до М. Тихомирова, який був експертом ВАК СРСР і мав писати рецензію на працю В. Голобуцького, про що український історик якимось чином довідався⁷⁵. Ця обставина й стала приводом для початку листування вчених, яке тривало згодом до 1959 р. (цим часом датується останнє послання В. Голобуцького з їхнього епістолярію, що зберігається у фонді академіка М. Тихомирова). Припускаємо, що порадив В. Голобуцькому звернутися до М. Тихомирова В. Мавродін, який був із московським істориком (як і з українським) у дружніх стосунках. У листі В. Голобуцький просив М. Тихомирова написати рецензію не пізніше літа 1948 р., що той і зробив⁷⁶.

Можливо, що від формальностей, пов’язаних із утвердженням дисертації у ВАК, залежала публікація статей В. Голобуцького “у великій пресі”, але, безперечно, від цього ж залежала і його наукова та викладацька кар’єра. Про останнє, між іншим, В. Голобуцький натякає в згаданому листі до М. Тихомирова, коли пише наступне: “Якби автор жив у пустелі, – Бог із ним. Але я живу в місті, до того ж провінційному (у Чернівцях – С.Ю.). За моєю справою стежить багато очей...”⁷⁷.

Отже, 28 січня 1947 р. вчений захистив докторську дисертацію на тему “Чорноморське козацтво (нариси соціальної історії)”. Захист відбувся під час засідання вченої ради історичного факультету Ленінградського держуніверситету, яку очолював декан В. Мавродін⁷⁸. Офіційними опонентами були доктори історич-

них наук, професори М. Клочков, В. Мавродін, А. Предтеченський⁷⁹. Один із них – В. Мавродін – був опонентом В. Голобуцького й під час захисту кандидатської дисертації⁸⁰. Саме В. Мавродін був ініціатором докторського захисту В. Голобуцького на історичному факультеті ЛДУ⁸¹. Ленінградський історик, як вузівський учений, завідувач кафедри історії СРСР, не замикався лише на проблемах давньоруської історії, а був дослідником широкого кола питань з історії народів СРСР, вивчав історію селянських війн у Росії, а в їх числі – повстання О. Пугачова⁸², що мало стосунок і до наукових зацікавлень В. Голобуцького, зокрема тих, які проявилися в дисертації. Перший опонент М. Клочков, учень М. Дьяконова та Є. Шмурла, до революції (з 1914 р.) викладав у Харківському університеті, а в 1920-х рр. – у Кубанському педінституті⁸³. За свідченням В. Голобуцького, М.Клочков був “особисто знайомий із характером архівних фондів Чорноморського війська (він кілька років працював у Кубанському архіві в Краснодарі)”⁸⁴. До того ж, названий російський учений спеціалізувався на історії Росії XVIII–XIX ст. (період історії чорноморського козацтва). Професор А. Предтеченський також був фахівцем із російської історії другої половини XVIII–XIX ст.⁸⁵

У тезах, проголошених під час захисту, В. Голобуцький відзначав, що в дисертації ставив за мету виявити характерні риси соціальної еволюції Чорноморського козацького війська з початку його заснування. Сутність його концепції така: ядром міцного сільськогосподарського виробництва в так званій “Новій Запорізькій Січі” (її історія була відправним моментом для дослідження чорноморського козацтва) був козачий хутір (зимівник), де працювали наймані працівники; до кінця існування Нової Січі визначилися характерні ознаки капіталістичного укладу; розвиток цього укладу органічно продовжився й у Чорноморському козацькому війську, де ще до реформ 1860-х рр. наймана праця запанувала в рільництві, скотарстві й рибальстві⁸⁶.

Отже, В. Голобуцький на сторінках дисертації виклав порівняно нову концепцію соціально-економічної історії Нової Січі та Чорноморського війська. На конкретному регіональному матеріалі ілюструвалися тези В.Леніна про те, що на “Півдні Росії” процес розвитку капіталізму йшов швидше, ніж в інших регіонах, а також – про визрівання буржуазних відносин у феодалній системі, починаючи із середини XVII ст. У повоєнній радянській історіографії якраз і розпочалися дослідження, котрі на конкретних прикладах мали підкріплювати й розвивати зазначені положення В. Леніна. Докторська дисертація В. Голобуцького була одним із перших фундаментальних досліджень у цьому напрямі. Слід відзначити, що в радянський період проблема раннього зародження капіталістичних відносин на Півдні України, зокрема на теренах Запорізької Січі, була порушена в українській історичній науці наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Так, одним із перших указанного питання торкнувся дослідник історії Запоріжжя XVIII ст. М. Кириченко. Він уважав за можливе говорити про “суто буржуазний характер запорізького господарства, в основі якого лежали товарно-промислові підприємства зимівничанського козацтва та посередницька торгівля...”⁸⁷. На цю працю М. Кириченка вказує у своїй досить критичній рецензії на монографію В. Голобуцького “Черноморское казачество” О. Компан. Дорікаючи В. Голобуцькому в тому, що він навіть не згадає книги М. Кириченка, дослідниця відзначає, що в ній порушено низку проблем, аналогічних тим питанням, що розглядаються в монографії В. Голобуцького, але не зазначає, яких саме⁸⁸. Певно, В. Голобуцький тоді не згадав доробок М. Кириченка з ідеологічних причин (табу – на згадку про позитивний внесок вітчизняних істориків “золотої доби” української історіографії). Нагадаємо, що монографія В. Голобуцького вийшла 1956 р. (підписана до друку у квітні 1956 р.), а готувалася раніше в умовах значного тиску тоталітарної системи, тоді, як О. Компан писала рецензію в умовах хрущовської відлиги (у 1958 р.),

після XX з'їзду КПРС. Зазначену прогалину В. Голобуцький заповнив лише в історіографічному вступі до перевидання монографії “Запорізьке козацтво” (1994 р.)⁸⁹.

У дискусії з опонентами на докторському захисті⁹⁰ В. Голобуцький, відстоюючи свої погляди, відзначав: у радянській історичній науці вивчення проблеми генезису капіталізму перебуває в зародковому стані. На його думку, у науці домінує “тенденція недооцінки ступеня буржуазного розвитку Росії у XVIII – першій половині XIX ст.”⁹¹ Це, зокрема, пов'язано з тим, що “багато хто не враховує нерівномірності розвитку окремих областей Росії”⁹². Згодом, в інших працях, присвячених як соціальній історії козацтва, так і економічній історії України, учений продовжував відстоювати концепцію раннього й прискореного розвитку капіталістичних відносин у південно-європейських регіонах Російської імперії.

У зв'язку з докторською дисертацією В. Голобуцького важливе й достеменно нез'ясоване значення має сюжет, пов'язаний зі зниклими матеріалами з архіву Чорноморського козацького війська. У листі до В. Пічети від 27 січня 1945 р. В. Голобуцький повідомляє: за чотири роки роботи в Краснодарі (1937–1941 рр.) він переконався в тому, що матеріали з названого архіву згоріли⁹³. Із контексту не зовсім зрозуміло – про які ж матеріали йдеться. Чи про ті, що дозволили б відтворити історію Задунайської Січі, чи дотичні історії чорноморського козацтва загалом. На самому захисті дисертації цієї теми торкнувся В. Мавродін, наголосивши як на позитиві дисертації, що в ній збереглася джерельна інформація, котра зараз уже недоступна, тому що “фашисти все розорили”, а потяг В. Голобуцького до широкого цитування або детального переказу джерел “врятував для нас документи, які загинули”⁹⁴. У листі ж до В. Пічети В. Голобуцький відзначав, що якісь матеріали згоріли ще давно – до того, як учений почав працювати перед війною в Краснодарському архівосховищі. Однак дослідник історії козацьких військ на півдні України та за Дунаєм А. Бачинський підтверджує: дійсно, під час окупації Крестоварського місцеве архівосховище постраждало. Працюючи на межі 1950-х – 1960-х рр. в Краснодарському крайовому держархіві над темою, присвяченою історії Усть-Дунайського Буджацького війська, одеський історик дізнався, що, для прикладу, чотири справи обсягом 468 аркушів з архіву Чорноморського козацького війська загинули під час війни. Із контексту повідомлення А. Бачинського зрозуміло, що ці справи стосуються історії усть-дунайців. Але, очевидно, що загинули й інші теки, котрі містили матеріали щодо історії Нової Січі, Задунайської Січі та чорноморського козацтва. А. Бачинський указує, що частина джерельних матеріалів, оригінали яких загинули, задіяні В. Голобуцьким у статті “Социальные отношения в Задунайской Сечи” (1949 р.)⁹⁵. Можна припустити, що й у докторській дисертації, і в монографії “Чорноморське козацтво” також збереглися матеріали, які, імовірно, загинули під час окупації Крестоварського. Отже, В. Мавродін не помилявся, коли робив указану вище заяву. Принагідно відзначимо, що докторська дисертація товариша й колеги В. Голобуцького – В. Отамановського, присвячена середньовічним містам Правобережної України, також зберегла зниклі архівні матеріали, написані латиною, і захищалася 1955 р. в Ленінградському університеті⁹⁶.

Робота в Казанському університеті в усіх аспектах задовольняла В. Голобуцького⁹⁷. Напевно, і житлові умови в Казані поліпшилися, оскільки він жив не в гуртожитку, а в службовій квартирі⁹⁸. Тут, у Казані, у В. Голобуцького народилася донька Ніна (1946 р.)⁹⁹. Проте вчений, як і в 1934 р., коли він покинув педагогічну роботу в Грозному й поступив до аспірантури при Ленінградському педінституті, кардинально змінив своє життя й переїжджає в Україну. За деякий час після захисту докторської дисертації на прохання вченого його пе-

ревели до України й з початку літа 1947 р. він уже працює в Чернівецькому університеті¹⁰⁰. Слід сказати, що в Чернівцях йому майже відразу надали велику затишну квартиру в центрі міста. Сім'я, яка переїхала на початку літа до столиці Буковини, за спогадами П. Голобуцького, потрапила в райські умови: теплий клімат та великий вибір овочів і фруктів на ринку. У липні 1947 р. В. Голобуцький влаштувався за сумісництвом на посаду старшого наукового співробітника відділу історії народів СРСР і всесвітньої історії ІУ АН УРСР (на підставі рекомендації бюро Відділення суспільних наук АН УРСР¹⁰¹). Переїзд до України був науково зумовлений¹⁰². Історик прагнув далі вивчати історію українського козацтва, а архів Запорізької Січі знаходився в Києві. Вірогідно, через житлову проблему в Києві, а також відсутність придатної посади у вузах столиці УРСР, учений залишився на Буковині.

У Чернівцях В. Голобуцький працював на посаді завідувача кафедри історії СРСР та деякий час – деканом історичного факультету. Він читав загальний курс історії СРСР. Серед істориків-викладачів факультету були й досвідчені педагоги, і молодше покоління, прибуле в західні регіони зі Східної України та Росії “для підсилення кадрів”. Сам В. Голобуцький виділяв серед решти професора А. Дмитрова – одного з видатних дослідників античності й блискучого лектора¹⁰³. Історію середніх віків викладав тоді В. Литвинов¹⁰⁴, автор рецензій на “Чорноморське козацтво” В. Голобуцького¹⁰⁵. А загальний курс історії України – фахівець із соціально-економічної історії України XVIII–XX ст., член багатьох історичних комісій ВУАН, учень О.Оглоблина, О. Гермайзе й П. Клименка – І. Кравченко, який працював у Чернівцях із 1944 по 1952 рр. й теж деякий час був деканом істфаку¹⁰⁶, а його наукові зацікавлення збігалися з інтересами В. Голобуцького. Останній рік (1952/1953) свого життя І. Кравченко був професором і завідувачем кафедри історії народного господарства в Київському фінансово-економічному інституті¹⁰⁷, де пізніше зазначену кафедру очолив В. Голобуцький. Принагідно вкажемо, що затвердження докторської дисертації І. Кравченка у ВАК СРСР також надовго затягнулося. І в цьому випадку для прискорення затвердження В. Голобуцький звернувся до М. Тихомирова¹⁰⁸.

Із молоді когорти істориків-викладачів, які розпочали свою педагогічну діяльність на історичному факультеті ЧДУ в другій половині 1940-х рр., слід назвати кілька імен. Майбутній здобувач ІУ АН УРСР М. Алекберлі, науковим керівником якого був В. Голобуцький, прибув у 1949 р. до ЧДУ з Кабардинського університету¹⁰⁹ та викладав історію Азії й Африки. Із Ленінграда приїхали згодом відомий єгиптолог С. Черезов¹¹⁰ (учень В. Струве) та історик античності К. Мусієнко. Одночасно з В. Голобуцьким до Чернівців прибув і став працювати в краєзнавчому музеї археолог і слов'яно-руси́ст Б. Тимошук¹¹¹.

Із чернівецького історичного факультету пішла в академічну та/або вузівську науку ціла плеяда талановитих істориків, які були або учнями (аспірантами, здобувачами) В. Голобуцького (історики М. Алекберлі, П. Михайлина¹¹², І. Рознер¹¹³, Л. Рудометкіна¹¹⁴, А. Пономарьов¹¹⁵, І. Шульга¹¹⁶ та ін.) або засвоювали необхідні знання на його лекціях у 1947–1949 рр. (дослідник історії Франції В. Шаповалов¹¹⁷, археологи І. Винокур¹¹⁸ і Д. Телегін¹¹⁹ та ін.). За свідченням І. Винокура, лекції В. Голобуцького відзначалися художністю викладу й викликали в студентів щире захоплення, а головне – професор умів передати учням свої навички науково-дослідної роботи. Особливо запам'яталися майбутньому археологові лекції з давньоруської історії.

Нагадаємо, що 1947 р. був фінальним роком чергового погрому української історичної науки, коли за ініціативою першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича вийшла постанова “Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”¹²⁰. Партійні ідеологи звинувачували колектив ІУ в дотриманні основних положень історичної схеми М. Грушевського¹²¹.

Наприкінці року був звільнений із посади директор ІУ М. Петровський¹²², який тепло зустрів “казанського” історика й повсякчас просив В. Голобуцького переїхати з Чернівців до Києва¹²³. Можливо, саме із цих причин В. Голобуцький переїхав у провінцію до літа 1949 р., коли репресії проти українських істориків пішли на спад. У цей період й вийшли дві перші наукові статті вченого у “великій пресі” – “Социальные отношения в Запорожье XVIII века” та “Социальные отношения в Задунайской Сечи”¹²⁴. Шлях їм уторувало рішення ВАК СРСР щодо затвердження докторського ступеня В. Голобуцького (27 січня 1948 р.)¹²⁵. Зауважимо, що в 1948–1949 рр. науковці ІУ не опублікували жодної праці у фахових часописах чи збірниках на союзному рівні¹²⁶.

Обидві студії В. Голобуцького, які започаткували цикл праць із соціальної (соціально-економічної) проблематики Запорізької Січі, подібні між собою. Передусім, співзвучні їхні назви, а, відповідно, і методологічна спрямованість. І там, і там застосована соціологічна методологія, що її С. Лях називає методологією “вульгарного соціологізму”¹²⁷. Насправді, ця методологія почала застосовуватися в історичних працях із 1920-х рр. і видавалася за марксистську. Цікаво, що в обох статтях немає жодної згадки про застосування марксистської чи марксистко-ленінської методології, як і жодних посилань на “класиків”. Немає виноска також і на праці Й. Сталіна. Ураховуючи ту обставину, що праці на час публікації не пов’язані з жодною суспільною актуалізацією, можна припустити, що вони просто дочекалися своєї черги в редакційних портфелях. Студії подібні не тільки за тематикою (соціальні відносини на Січі), але й концептуально (концепції соціального розшарування козацтва аж до класових антагонізмів та раннього розвитку капіталістичного виробництва й відповідних суспільних відносин). Укажемо, що це стало новим явищем в тодішній історіографії козацтва. Джерельна база співзвучна лише в одному: в обох статтях використано матеріали архіву Чорноморського козацького війська (інколи навіть однакові справи). Це обумовило застосування В. Голобуцьким ретроспективного методу. У першому випадку – для реконструкції соціальних відносин у Новій Січі, а в другому – у Задунайській Січі та Усть-Буджацькому козацькому війську (відзначимо, що матеріали по останньому, у свою чергу, учений використовує для аналізу соціальних відносин у Задунайському коші). В історіографічному аспекті контрверсії В. Голобуцького в обох студіях (це характерно для всієї його козакознавчої творчості) спрямовані на те, аби зруйнувати притаманні вітчизняній історіографії традиційні романтичні стереотипи щодо козацтва як якогось “ордену”, “безкласового братства”.

Зауважимо, що стаття В. Голобуцького про Задунайську Січ стала єдиною спеціальною науковою працею з історії цього коша з початку 1930-х і до початку 1990-х рр. (період тоталітарного “монізму”). Вона заслуговує на детальний розгляд (на цю тему нами підготовлене окреме дослідження¹²⁸). Тут лише відзначимо, що залучені нові архівні джерела та інтерпретація старих дозволила В. Голобуцькому подати свій погляд на проблему соціальних відносин у Задунайській Січі; погляд, що відповідав його загальній концепції соціальної історії козацтва в період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Попри звуженість методологічних підходів, що їх продемонстрував В. Голобуцький у характерній для нього соціологічній манері, обраний концептуальний ракурс у розкритті теми є самодостатнім. У рамках соціологізму вчений досить переконливо й аргументовано з’ясував характер домінуючих соціальних відносин і суперечностей, які склалися в період існування Задунайської Січі; уповні довів наявність соціальної диференціації козацтва капіталістичного типу, буржуазного підприємництва й найманої праці, проілюстрував на джерельних прикладах процеси зародження та формування капіталістичних відносин. Усе це вітчизняною історіографією до нього або не визнавалося, або на цьому не акцентувалося

увага (приміром, Ф. Вовком) – як через брак певних джерел, так і у зв'язку з дотриманням інших методологічних установок. Напевно, і Ф. Вовк із тих же причин не визнав потужного вкорінення соціально-економічних відносин капіталістичного характеру в Задунайській Січі, хоча зафіксував відповідну тенденцію суспільного розвитку¹²⁹.

Водночас В. Голобуцький не відкидав наявності артільно-кооперативних форм у задунайців, зокрема в рибальстві, але не вважав їх домінуючими¹³⁰ (мається на увазі період від початку XIX ст. й до кінця існування коша). Сучасні дослідники (перш за все А. Бачинський) займають посередню позицію між поглядами Ф. Вовка й В. Голобуцького¹³¹. Одеський історик наводить додаткові факти з нових джерел, які, на його думку, свідчать про досить масовий характер існування в Задунайській Січі артільно-кооперативних форм (у рибальстві)¹³². Однак, ані він, ані Ф. Вовк, ані В. Голобуцький, ані інші вчені не мали й не мають достатньо репрезентативної статистичної картини розвитку господарства в Задунайській Січі в першій чверті XIX ст., котра свідчила б на користь якогось погляду. Тому позиція А.Бачинського має право на існування так само, як і позиція В. Голобуцького. Натомість, позиція Ф. Вовка має лише історіографічне значення.

Утім, розглянуті вище статті не були першими опублікованими розвідками В. Голобуцького з теми докторської дисертації – результати пошуків в архіві Краснодару були опубліковані ще 1941 р., на шпальтах місцевої газети “Комсомолец”¹³³ (на жаль, ці статті нам поки що недоступні, тож стверджувати, наскільки вони відповідають науковим вимогам та архівним напрацюванням В. Голобуцького, неможливо)¹³⁴.

Під час перебування в Чернівцях В. Голобуцький виступив із двома публікаціями в обласній газеті, присвяченими важливим в ідеологічному значенні ювілейним датам¹³⁵. Перший з ювілеїв – 300-річчя початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – спонукав партійне керівництво УРСР вдруге (після 1944 р.¹³⁶) виступити з ініціативою широкого відзначення, власне, не так самого факту початку війни, як наступного “приєднання” України до Росії. У цьому контексті ЦК КП(б)У рекомендував усіляко популяризувати зазначену подію серед населення, а історики мали це робити через лекції, доповіді, газетні статті тощо¹³⁷. Напевно, і В. Голобуцький здійснив публікації на цю тему не з власної ініціативи, а за дорученням чернівецького обкому. Друга стаття вченого, опублікована в “Радянській Буковині” 1949 р., також була присвячена знаковій події в українсько-російських відносинах, що їй партійне керівництво надавало виразного ідеологічного забарвлення – 240-й річниці Полтавської битви.

1949 р., коли ідеологічний тиск проти українських істориків у зв'язку зі звинуваченнями в дотриманні основних положень схеми М. Грушевського пішов на спад, нове керівництво ІУ знову наполегливо стало запрошувати В. Голобуцького до Києва (якщо не рахувати члена-кореспондента АН УРСР М. Петровського, тут було всього два доктори історичних наук – М. Рубач і А. Введенський, із них перший був дослідником радянського періоду). Як згадував В. Голобуцький, йому важко були порвати з вищою школою, але архів Запорізької Січі в Києві був дуже великим і вимагав не періодичних наїздів, а систематичної роботи¹³⁸. Водночас працевлаштування в столиці УРСР складалося таким чином, що вакансія була лише в академічному інституті, де В. Голобуцький був сумісником, без виплати зарплати. Не без вагань учений усе ж таки схилився до вибору наукової роботи й у червні 1949 р. був призначений завідувачем відділу історії народів СРСР ІУ¹³⁹, а в осені того ж року переїхав із сім'єю до Києва, продовжуючи читати лекції в ЧДУ¹⁴⁰.

Підсумовуючи, відзначимо, що незважаючи на важкі та драматичні умови воєнного часу, В. Голобуцький зумів опрацювати краснодарські архівні ма-

теріали й підготувати докторську дисертацію. При цьому він викладав у Казанському університеті, виконував науково-організаційну роботу як завідувач кафедри, читав лекції колегам з інших факультетів та бійцям радянської армії тощо. Зрештою, учений успішно захистився в 1947 р., виступивши з новою концепцією розвитку капіталістичних відносин на околицях Російської імперії, беручи за приклад розгляд даних процесів у Новій Січі та Чорноморському козацькому війську. У цей же період його погляди були оприлюднені у фахових часописах союзного рівня, що зробило ім'я В. Голобуцького відомим широкому загалу істориків. І в Казані, і в Чернівцях учений удосконалював свій педагогічний хист і лекторську майстерність. У Чернівецькому університеті почала створюватися його наукова школа, представники якої проявили себе вже в 1950-х – 1960-х рр. Утім, розглянутий період наукової й педагогічної діяльності В. Голобуцького є ще недостатньо вивченим, особливо в частині, котра стосується його наукових і особистісних контактів із колегами. Поглиблене вивчення цих аспектів є дуже корисним для повноцінного відтворення як інтелектуальної й буденної біографії В. Голобуцького, так і перипетій історіографічного процесу в СРСР.

¹ Див., напр.: *Удод О.А., Шевченко А.Ю.* Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика. – К., 2005. – С. 5.

² *Михайлина П., Федорук А.* Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В.О. Голобуцького) // Буковинський журнал. – 2005. – № 1. – С. 77.

³ *Горак В.* Знавець козацької доби (Володимир Голобуцький) // Історичний журнал. – 2003. – №4–5. – С. 118–124.

⁴ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 115–129.

⁵ Науковий архів Інституту історії України НАНУ (далі – НА ІУ). – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 62.

⁶ *Мороз В.* Подвиг громадянина і вченого // *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 5–9.

⁷ *Юсов С.* Кристалізація наукових пріоритетів В. Голобуцького та її перші наслідки в контексті інтелектуальної біографії вченого // Український історичний збірник. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 468–482.

⁸ *Голобуцький І.* Шлях, освячений працею // Слово Просвіти. – 2003. – Ч. 41. – С.11; *Гриневич В.* Він не вмів кивати, куди треба // Голос України. – 2003. – 29 липня. – С.5; *Дихан В.* Видатний історик України Володимир Голобуцький (1903–1993) // Одеські вісті. – 2003. – 24 липня. – С.6; *Курп'ян І.* Він прагнув об'єктивно вивчати історію // Освіта України. – 2003. – 22 липня. – С. 9; *Михайлина П., Федорук А.* Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В.О.Голобуцького). – С.77–83; Професор Голобуцький [ред. ст.] // Людина і суспільство. – 2003. – № 7. – С. 48–49.

⁹ Див.: Центральный государственный архив Санкт-Петербурга (далі – ЦГА СПб). – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436; Ф.7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143; НА ІУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329, 1327.

¹⁰ Див., напр.: Архив Российской академии наук (далі – АРАН). – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64; Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176.

¹¹ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 115–123.

¹² Нотування розмови з П. Голобуцьким відбулося 5 листопада 2005 р.

¹³ Нотування розмови з І. Винокуром відбулося 2 листопада 2005 р.

¹⁴ *Голобуцький В.* Социальные отношения в Запорожье XVIII в. // Вопросы истории. – 1948. – № 9. – С. 71–84; *Голобуцький В.* Социальные отношения в Задунайской Сечи // Исторические записки. – Т. 30. – М., 1949. – С. 211–231.

¹⁵ *Голобуцький В.* Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького // Радянська Буковина. – 1948. – 7 травня. – С.3; *Голобуцький В.* Полтавська битва // Там само. – 1949. – 8 липня. – С. 3.

¹⁶ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 3.

¹⁷ *Бачинський А. Д.* До історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська // Архіви України. – 1962. – № 6. – С. 56, 58; *Його ж.* Січ Задунайська. 1775–1828: Исто-

рико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 5; *Його ж.* Задунайська Січ в оповідях козаків-сучасників 1824 р. // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, мат-лів та републікацій. – Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С. 352–353.

¹⁸ *Голобуцький В.О.* Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток степової України наприкінці XVIII ст.) // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1952. – Т. 4. – С.133–157; *Його ж.* К вопросу о социально-экономических отношениях на Запорожье во 2-й половине XVIII в. // Исторические записки. – М., 1953. – Т. 44. – С. 231–252.

¹⁹ *Голобуцький В.А.* Черноморское казачество. – К., 1956 – 414 с.

²⁰ Див., напр.: ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 10.

²¹ Див.: *Юсов С.* Кристалізація наукових пріоритетів В. Голобуцького та її перші наслідки в контексті інтелектуальної біографії вченого. – С. 470–471; *Голобуцький В. А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 115–122.

²² *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 123–125.

²³ ЦГА СПб. – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436. – Л. 4.

²⁴ Там же. – Л.4; *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 125.

²⁵ Там же. – С. 120.

²⁶ Там же. – С. 126.

²⁷ Там же. – С. 126.

²⁸ НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 5 (зв.).

²⁹ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 10.

³⁰ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 126.

³¹ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 7, 10.

³² *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 126–127.

³³ *Греков Б.Д.* Борьба Руси за создание своего государства. – М.; Л., 1942. – 68 с.; *Его же.* Киевская Русь. – М.; Л., 1944. – 348 с.; *Его же.* Культура Киевской Руси. – М.; Л., 1944. – 75 с.; *Его же.* Первый труд по истории России // Исторический журнал. – 1943. – № 11–12. – С. 57–67; *Его же.* Политическая и культурно-историческая роль Киева. Стенограмма публичной лекции академика Б.Д. Грекова, прочитанной 19 ноября 1943 г. в Колонном зале Дома Союзов в Москве. – М., 1944. – 26 с.; *Его же.* Борьба Руси за создание своего государства. – М.; Л., 1945. – 77 с.; *Мавродин В.В.* Народные движения против иноземных захватчиков в Древней Руси. – Л., 1945. – 52 с.; *Его же.* Образование Древнерусского государства. – Л., 1945. – 432 с.; *Петровський М.Н.* Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч. 1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С. 5–22. Див., також: *Бурдей Г.Д.* Историк и война. 1941–1945. – Саратов, 1991. – 264 с.; *Бурдей Г.Д., Наумов С.Ю.* Историческая литература в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. – Вып. 3: Историческая книга: системный анализ. – Саратов, 1995. – 107 с.

³⁴ *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. – С. 3.

³⁵ Див.: *Дворниченко А.Ю.* Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – СПб., 2001. – С. 16.

³⁶ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 124–125.

³⁷ *Мельцер Д.Г.* Академик Владимир Иванович Пичета // В. И. Пичета: биобиблиографический указатель [сост. Е. Я. Дукор]. – Минск, 1978. – С. 59.

³⁸ Див.: *Пичета В.И.* История Польши. Т. 2. (автореферат) // Рефераты научных работ за 1945 год. Отделение истории и философии. – М.; Л., 1947. – С. 34–35.

³⁹ Див. докладніше: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С. 337, 520. Тут вперше опубліковано згаданий лист, однак без належних коментарів.

⁴⁰ *Державин Н.С.* Происхождение русского народа – великорусского, украинско-го, белорусского. – М., 1944. – 127 с.

⁴¹ *Пичета В.* [реп.] Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. М., 1944 // Вопросы истории. – 1945. – № 1. – С. 121–125.

⁴² АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 5.

⁴³ Див.: *Шнирельман В.А.* Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 53; *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 194–205.

- ⁴⁴ Аллатов В.М. История одного мифа. Марр и марризм. – М., 1991. – С. 117.
- ⁴⁵ АРАН – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 11. – Л. 48–106. Див., також: В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 4 / 5. – С. 164; Аксёнова Е.Л., Васильев М.А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 100.
- ⁴⁶ Див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 240–242.
- ⁴⁷ АРАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 11. – Л.64.
- ⁴⁸ Юсова Н. Наукова діяльність Костя Гуслистого в останні роки роботи в Інституті історії АН УРСР (1949–1952 рр.) // Український історичний збірник. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 441–442.
- ⁴⁹ Виступ В.Голобуцького див.: НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 22–27 (28).
- ⁵⁰ Вульфсон Г.Н., Маньков Н.П. Страницы памяти. Исторический факультет в годы Великой Отечественной войны // Во имя Отчизны. Казанский университет в годы Великой Отечественной войны. – Казань, 1975. – С. 61.
- ⁵¹ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 4.
- ⁵² Див.: Каросева Л.Р., Шпильова Л.М. Валентин Дмитриевич Отамановський // Подільська старовина: Зб. наук. пр. на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського [до 100-річчя народження]. – Вінниця, 1993. – С. 6–10.
- ⁵³ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 4.
- ⁵⁴ Там же. – Л. 8.
- ⁵⁵ Каросева Л.Р., Шпильова Л.М. Валентин Дмитриевич Отамановський. – С. 8.
- ⁵⁶ Там само. – С. 9.
- ⁵⁷ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 1.
- ⁵⁸ НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 5 (зв.).
- ⁵⁹ Голобуцький В.А. Страницы из моих воспоминаний. – С. 126–127.
- ⁶⁰ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 1.
- ⁶¹ Там же. – Л. 3 (об.).
- ⁶² Там же. – Л. 6 (об.).
- ⁶³ Там же. – Ф. 693. – Оп.4. – Ед. хр. 176. – Л. 1 (об.).
- ⁶⁴ Див.: Казанский университет. 1807–1979: Очерки истории. – Казань, 1979. – С.152.
- ⁶⁵ Див., напр.: Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки. – Ф. 521. – К. 26. – Ед. хр. 23; Санкт-Петербургский филиал АРАН. – Ф. 827 – Оп. 4. – Ед. хр. 331.
- ⁶⁶ Казанский университет. 1807–1979: Очерки истории. – С. 152.
- ⁶⁷ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 1.
- ⁶⁸ Там же. – Л. 4, 6 (об.).
- ⁶⁹ Там же. – Л. 6 (об.).
- ⁷⁰ Там же. – Л. 4.
- ⁷¹ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 52.
- ⁷² АРАН. – Ф. 693. – Оп.4. – Ед.хр.176. – Л. 1 (об.).
- ⁷³ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 64.
- ⁷⁴ Горак В. Знавець козацької доби (Володимир Голобуцький). – С. 119.
- ⁷⁵ АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 1.
- ⁷⁶ Там же. – Л. 1, 4–4 (об.).
- ⁷⁷ Там же. – Л. 1 (об.).
- ⁷⁸ Брачев В.С., Дворниченко А.Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – СПб., 2004. – С. 266.
- ⁷⁹ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 15.
- ⁸⁰ Юсов С. Кристалізація наукових пріоритетів В. Голобуцького та її перші наслідки в контексті інтелектуальної біографії вченого. – С. 475–476.
- ⁸¹ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 6 (об.).
- ⁸² Див.: Дворниченко А.Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – С. 151–170.
- ⁸³ Див.: Брачев В.С., Дворниченко А.Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – С. 142–143.
- ⁸⁴ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 8 (об.) – 8а.

- ⁸⁵ Див.: *Дворниченко А.Ю.* Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – 192 с.; *Брачев В.С., Дворниченко А.Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – С. 206.
- ⁸⁶ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 15–18.
- ⁸⁷ *Кириченко М.* Соціально-політичний устрій Запорожжя. – Харків; Дніпропетровськ, 1931. – С. 23.
- ⁸⁸ *Компан О.С.* Книга про чорноморське козацтво [рец. на: В. А. Голобуцкий. Черноморское казачество. К., 1956. 415 с.] // УІЖ. – 1958. – № 2. – С. 143.
- ⁸⁹ *Голобуцький В.О.* Запорізьке козацтво. – К., 1994. – С. 64–65.
- ⁹⁰ Див. відзиви опонентів: ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 19–24, 25–32, 33–36.
- ⁹¹ Там же. – Л. 43.
- ⁹² Там же. – Л. 43.
- ⁹³ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 3 (об.).
- ⁹⁴ Там же. – Л. 26–28.
- ⁹⁵ *Бачинський А.Д.* До історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. – С. 58.
- ⁹⁶ *Кароєва Л.Р., Шпильова Л.М.* Валентин Дмитрович Отамановський. – С. 9.
- ⁹⁷ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ⁹⁸ АРАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 1–2; ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 11.
- ⁹⁹ НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 37 (зв.).
- ¹⁰⁰ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ¹⁰¹ Там же. – С. 127; НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 1, 2.
- ¹⁰² *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ¹⁰³ Там же. – С. 127.
- ¹⁰⁴ *Михайлина П., Федорук А.* Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В. О. Голобуцького). – С. 81.
- ¹⁰⁵ *Литвинов В.* Цінна праця з історії чорноморського козацтва [рец. на: Голобуцький В. А. Черноморское казачество. К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // Радянська Буковина. – 1956. – 8 лютого. – С. 3; *Литвинов В.* О лукраре де преу дин история кэзэчимий дела Маря Негрэ // Буковина советикэ. – 1957. – 8 фебр. – П. 4.
- ¹⁰⁶ *Верба І.* Кравченко Іван Іванович // Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Львів, 2003. – С. 159.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 159.
- ¹⁰⁸ АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 9 (об.) – 10.
- ¹⁰⁹ *Марусин Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці, 2002. – С. 208.
- ¹¹⁰ *Михайлина П., Федорук А.* Видатний український історик ХХ століття (до 100-річчя від дня народження В. О. Голобуцького). – С. 81.
- ¹¹¹ *Юсов С.* Тимощук Борис Онисимович // Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Львів, 2003. – С. 58–60.
- ¹¹² *Марусик Т.* Михайлина Петро Васильович // Там само. – С. 220; *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 128.
- ¹¹³ *Ткачева Л.* Рознер Іонас Германович // Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 270; *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ¹¹⁴ *Голобуцький В.А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.
- ¹¹⁵ Там же. – С. 127.
- ¹¹⁶ Там же; *Даниленко О.* Шульга Ілля Гаврилович // Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики. – Вип. 2. – Ч. 2. – К.; Львів, 2004. – С. 357.
- ¹¹⁷ *Лисенко Г.* Шаповалов Вітольд Вікторович // Там само. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Львів, 2003. – С. 349.
- ¹¹⁸ *Юсова Н.* Винокур Іон Срулевич (Ізраїльович) // Там само. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Львів, 2003. – С. 56.
- ¹¹⁹ *Шепель Л.* Телегін Дмитро Якович // Там само. – Вип. 2. – Ч. 1. – К.; Львів, 2003. – С. 320.

¹²⁰ Див.: Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // У леґцатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У 2-х ч. – К., 1996. – Ч. I (1936–1944 рр.). – С. 20–31.

¹²¹ У леґцатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч. II (1944–1956 рр.). – С. 80–89.

¹²² Удоод О.А., Шевченко А.Ю. Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика. – С. 58–59.

¹²³ Голобуцький В.А. Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.

¹²⁴ *Его же.* Социальные отношения в Запорожье XVIII века. – С. 211–231. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 211–231.

¹²⁵ НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 3.

¹²⁶ Там само. – Од. зб. 288. – Арк. 2–11.

¹²⁷ Лях С.Р. Голобуцький Володимир Олексійович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 108.

¹²⁸ Юсов С. Проблематика Задунайської Січі в науковій творчості В. Голобуцького та її місце у вітчизняній історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 242–268.

¹²⁹ Див.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. ст., мат-лів та републікацій. – С. 100–104.

¹³⁰ Голобуцький В.А. Социальные отношения в Задунайской Сечи. – С. 226–228.

¹³¹ Див.: Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис. – С. 89–94.

¹³² Там само. – С. 90.

¹³³ Голобуцький В.А. Уничтожение Запорожской Сечи и начало образования Черноморского казачьего войска // Комсомолец. – 1941. – 23 марта; *Его же.* Образование Черноморского казачьего войска // Комсомолец – 1941. – 2 апреля; *Его же.* О социальных отношениях в Черноморье // Комсомолец. – 1941. – 16 мая.; *Его же.* “Персидский бунт” 1797 года // Комсомолец. – 1941. – 1 июня.

¹³⁴ У зв'язку з відсутністю бібліографії праць В. Голобуцького інформацію про існування згаданих публікацій взято з кількох джерел. По-перше, картки з вихідними даними (але без зазначення сторінок) названих статей було надано сином ученого – П. Голобуцьким (за що висловлюємо йому вдячність). По-друге, ці статті зазначені в списках праць В. Голобуцького, що складені ним особисто й знаходяться в архівних справах. Відзначимо, що тут міститься ще менше вихідних даних, ніж на картках із сімейного архіву, а також (у справах з ПУ) помилково вказується рік виходу статей (1940 р. замість 1941 р.). Див.: ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 6; НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 18, 51; Од. зб. 1327. – Арк. 14.

¹³⁵ Голобуцький В. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького // Радянська Буковина. – 1948. – 7 травня. – С. 3; Голобуцький В. Полтавська битва // Радянська Буковина. – 1949. – 8 липня. – С. 3.

¹³⁶ Див.: Юсова Н.М., Юсов С.Л. Проблема “приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 109, 117–118, дод. А, Б.

¹³⁷ Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 1635; Юсова Н.М., Юсов С.Л. Проблема “приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. – С. 119–120, дод. В.

¹³⁸ Голобуцький В.А. Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.

¹³⁹ НА ПУ. – Ф. 1. – Оп. 1-а. – Од. зб. 329. – Арк. 24.

¹⁴⁰ Голобуцький В.А. Страницы из моих воспоминаний. – С. 127.

The article on the basis of new sources uncovers peripeteia of biography of outstanding Ukrainian historian V. O. Holobuts'kyi in 1940es. Special attention is drawn to the role of social and cultural factors, including the sphere of commonness, in life and scientific activity if scientist in the mentioned period.